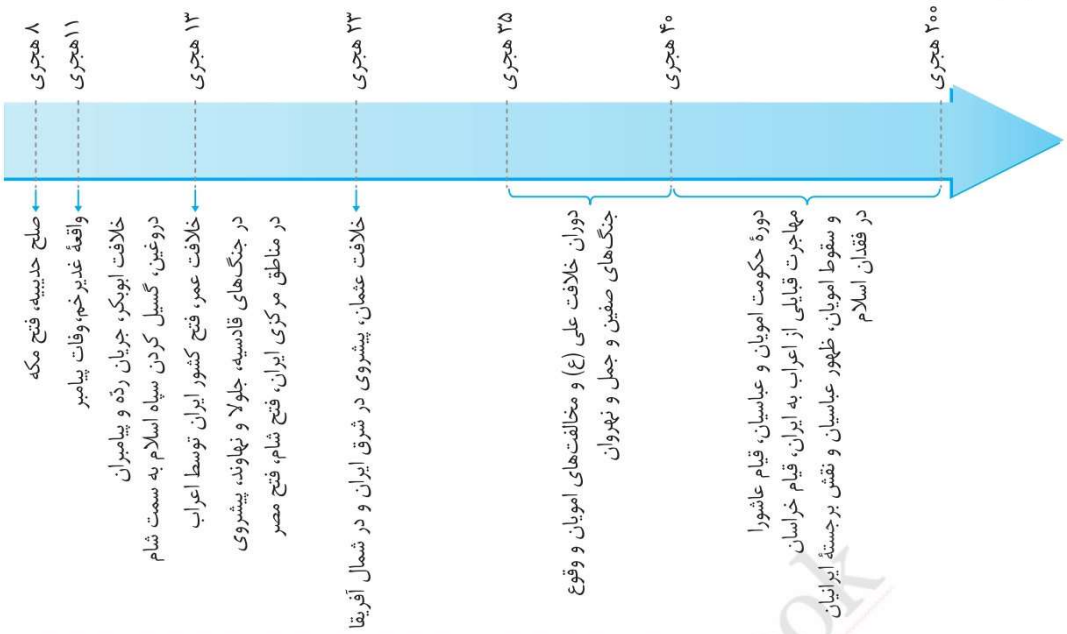
۶- ✪ نمودار خط زمان ... .

دانش‌آموز عزیز!!! { برای مطالعهٔ آزمون پایانی دی‌ماه به انتهای بخش تاریخ (۲) کتاب، قسمت آزمون پایانی مراجعه کنید. }

درس ۹: ظهور و گسترش تمدن ایرانی - اسلامی

مفاهیم آموزشی

۱- سلسله‌های ایرانی مسلمان

۱) زمینه‌های تأسیس: الف) فعالیت‌ها و مبارزات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان در دو سدهٔ نخست هجری و تغییر اوضاع سیاسی زمینه را برای شکل‌گیری این سلسله‌ها فراهم کرد.

ب) ✪ انواع سلسله‌های ایرانی در قرون نخستین اسلامی: طاهریان، صفاریان، سامانیان، علویان طبرستان، زیاریان و آل بویه.

ج) نخستین سلسلهٔ مسلمان ایرانی سلسلهٔ طاهریان بود. طاهر ذوالیمینین از سوی مأمون عباسی، برای حکومت بر خراسان و آرام کردن جنبش‌های ضد خلافت در نظر گرفته شد. پس از طاهر حکومت خراسان در خاندان او موروثی شد.

۲) ✪ خاستگاه اجتماعی و جغرافیایی سلسله‌های مسلمان ایرانی: الف) طاهریان و سامانیان از خاندان‌های کهن دهقانی خراسان و ماوراءالنهر بودند. دهقانان در سده‌های نخست هجری علاوه بر مشارکت در امور محلی، نقش مهمی در حفظ و انتقال فرهنگ ایرانی از دورهٔ باستان به دورهٔ اسلامی داشتند.

ب) علویان طبرستان:
- گرایش مذهبی: از سادات علوی شیعه بودند.
- رهبر: حسن‌بن زید
- قلمرو حکومت: طبرستان و بعد تا نواحی دیلم و گیلان
- چگونگی تشکیل حکومت: سادات علوی شیعه برای رهایی از ستم خلفای عباسی به ایران پناه آوردند و به رهبری حسن‌بن زید در طبرستان تشکیل حکومت دادند.
- نقش آنها در طبرستان: در ترویج اسلام در میان ساکنان طبرستان، دیلم و گیلان نقش زیادی داشتند.

ج) صفاریان: یعقوب لیث صفاری از میان مردم عادی برخاست و با قرارگرفتن در گروه عیاران و جوانمردان سیستان و جنگ علیه خوارج فعالیت خود را آغاز کرد.

د) آل بویه: پسران ابوشجاع بویه از اهالی دیلم، سلسلهٔ آل‌بویه را تأسیس کردند. بویه از سرداران دیلمی بود.

@KonkurVIPBook

بنیان‌گذاران سلسله‌های ایرانی در قرون نخستین اسلامی و مرکز فرمانروایی آنها:
- طاهریان: طاهر ذوالیمینین - خراسان
- صفاریان: یعقوب لیث صفاری - سیستان
- سامانیان: امیر اسماعیل - ماوراءالنهر
- علویان: حسن‌بن زید - طبرستان
- آل بویه: پسران بویه - نواحی مرکزی ایران و عراق (بغداد)

۳) شیوهٔ کسب قدرت:
۱- فرمان خلیفهٔ عباسی: طاهریان، سامانیان
۲- گردآوری سپاه و لشکرکشی بدون اجازه و تأیید خلیفه: صفاریان (یعقوب لیث)، علویان طبرستان (حسن بن زید)، زیاریان (مرداویج)، آل‌بویه (پسران بویه)

۴) رابطهٔ حکومت های ایرانی با خلافت عباسی:

الف) طاهریان و سامانیان: به‌طور ظاهری از خلفا اطاعت می‌کردند و این باعث مشروعیت قدرت آنان در نزد مردم می‌شد. در امور داخلی خود استقلال داشتند.

ب) علویان طبرستان: رابطهٔ امیران شیعه مذهب علوی با خلیفهٔ عباسی تیره بود و آنها عباسیان را غاصب می‌شمردند و بیشتر با سپاه عباسی و متحدان آن یعنی لشکریان طاهری و سامانی درگیر بودند.

ج) ✪ صفاریان: یعقوب بدون فرمان و بی‌اجازهٔ خلیفهٔ عباسی به قدرت رسید. نبرد او با خوارج و کفار مرزهای شرقی باعث شد تا خلیفه برایش فرمان حکومت سیستان، کابل و بلخ را بفرستد، اما برانداختن حکومت طاهریان در خراسان و لشکرکشی امیر صفاری به بغداد روابط دو طرف را تیره کرد. در زمان عمرو لیث، جانشین یعقوب، دشمنی و درگیری کمتر شد.

د) زیاریان : فراز و نشیب زیادی داشت. مرداویج با شکست سپاه خلیفه، شهرها و ولایات ایران را گرفت و خیال حمله به بغداد و نابودی خلافت عباسی را داشت که ناکام ماند و کشته شد ولی جانشینانش با خلیفه کنار آمدند.

ه) آل‌بویه : یکی از امیران آل‌بویه (احمد) بغداد را تصرف کرد اما خلافت را از بین نبرد. امیران آل‌بویه بیش از یک قرن بر بغداد تسلط داشتند و عزل و نصب خلیفه به میل آنها انجام می‌گرفت.

۵) ✪ آثار و پیامدهای به قدرت رسیدن سلسله‌های ایرانی در سده‌های سوم تا پنجم هجری:

الف) آثار و پیامدهای سیاسی - اجتماعی: مهم‌ترین پیامد سیاسی ظهور حکومت‌های ایرانی، کاهش و زوال تدریجی سلطهٔ سیاسی - نظامی خلفای عباسی بر ایران بود. آرامش نسبی در جامعهٔ ایران حکم‌فرما شد و از شدت آشوب‌ها و جنبش‌ها کاسته شد اما همچنان گاهی این سلسله‌ها با یکدیگر رقابت و ستیز داشتند.

ب) آثار و پیامدهای اقتصادی: رونق فعالیت‌های اقتصادی از جمله کشاورزی، تجارت و صنعت، رشد شهر و شهرنشینی به ویژه شهرهایی چون بخارا، نیشابور، ری، اصفهان، شیراز و همدان

ج) عوامل رونق اقتصادی و شهرنشینی در زمان حکومت سامانیان و آل‌بویه: برقرار شدن آرامش و امنیت نسبی، قرارگرفتن زمام کارها به دست امیران و وزیران با تدبیر و علاقمند به عمران و آبادانی و استقرار نظام دیوانی منسجم و منظم

د) آثار و پیامدهای مذهبی:
- شتاب گرفتن گرایش به اسلام
- تقویت و گسترش مذهب شیعه در دوران سلسله‌های علویان و آل‌بویه
- برگزاری مراسم عزاداری امام حسین در روز عاشورا و نیز جشن عید غدیر خم در دورهٔ آل بویه
- بازسازی و مرمت حرم امامان شیعه در عراق و گسترش سنت زیارت

@KonkurVEBook

۲- فرهنگ و تمدن

۱) زبان فارسی:

الف) خط و زبان: زبان عربی زبان حکومت و دین بود، اما فارسی دری (فارسی میانهٔ تحول یافته) در نقاط مختلف ایران رایج بود. پس از تأسیس حکومت‌های ایرانی در سدهٔ سوم هجری و حمایت امیران ایرانی مانند یعقوب لیث، زبان و ادب فارسی رشد کرد. در عصر سامانیان به‌خاطر تشویق و حمایت امیران و وزیران سامانی از شاعران و نویسندگان فارسی‌گو، زبان و ادب فارسی اوج گرفت. حکیم ابوالقاسم فردوسی در اواخر دورهٔ سامانی سرودن شاهنامه را آغاز کرد. اما سلطان محمود غزنوی از این اثر استقبال نکرد.

ب) ✪ جایگاه زبان فارسی: علاوه بر زبان ادبی، زبان علم و دین هم شد. تاریخ طبری با عنوان تاریخ بلعمی به فارسی ترجمه شد و نیز آثاری مانند ترجمهٔ تفسیر طبری بر قرآن و کتاب جغرافیایی حدود العالم من المشرق الی المغرب به فارسی نوشته شد.

۲) ✪ علم و آموزش:

الف) دلایل رونق علم و دانش در زمان سلسله‌های ایرانی ـ اسلامی قرون نخستین اسلامی: ۱ـ پیشگامی عالمان و اندیشمندان ایرانی در تدوین بسیاری از رشته‌های گوناگون علوم، ۲ـ حمایت امیران و وزیران سلسله‌های ایرانی به‌ویژه سامانی و آل‌بویه از علم و فرهنگ و عالمان، ۳ـ داشتن مدارا، اجتناب از تعصب و تنگ‌نظری باعث رونق علم و دانش در ایران شده بود.

ب) مساجد مهم‌ترین مراکز آموزشی بودند. مدرسه‌هایی هم به‌وجود آمد. مدرسهٔ پزشکی جندی‌شاپور عصر ساسانی تا قرن سوم فعّالیت داشت.

ج) علوم

۱) معارف اسلامی: برخی از ایرانیان به تدوین و ترویج معارف اسلامی مانند علوم قرآنی، حدیث، فقه و کلام همت گماشتند.

۲) فلسفه: فیلسوفان ایرانی نقش برجسته‌ای در ایجاد و اشاعهٔ مکتب‌های مهم فلسفی در جهان اسلام ایفا کردند. مانند ابونصر محمّدبن محمّد معروف به فارابی که پایه‌گذار فلسفهٔ مشایی بود که تلفیقی از جهان‌بینی اسلام و فلسفهٔ ارسطویی و نوافلاطونی محسوب می‌شد. فارابی «معلم دوم» لقب گرفت و ابوعلی سینا که فلسفهٔ مشایی را به اوج رساند و بیش از صد اثر علمی به جا گذاشت (در زمینهٔ فلسفه و علوم دیگر)، دانشنامهٔ علایی را به زبان فارسی در زمینهٔ فلسفه نوشت، کتاب «شفا» که از بزرگ‌ترین دائرةالمعارف‌های علمی در زمینهٔ فلسفه، علوم طبیعی و ریاضی را نیز تألیف کرد.

۳) ریاضی و نجوم: یکی از ریاضی‌دان‌های معروف ایرانی در سده‌های نخست هجری ابوریحان محمّدبن احمد بیرونی است که در زمینهٔ ریاضیات، نجوم، گاه‌شماری، جغرافیا، هندشناسی و ... مقام والایی دارد. ابزارها و روش‌های ابداعی او برای تعیین طول و عرض جغرافیایی و اندازه‌گیری فاصلهٔ میان شهرها جالب است.

۴) پزشکی و داروسازی: دانش و سنت پزشکی از طریق مدرسهٔ جندی‌شاپور به دورهٔ اسلامی انتقال یافت. جرجیس بن جبرائیل رئیس مدرسهٔ جندی‌شاپور راهی مرکز خلافت عباسی شد و پزشکان آن مرکز علمی هم با او به بغداد رفتند. محمّدبن زکریای رازی، پزشک، شیمی‌دان و فیلسوف ایرانی آثار زیادی در زمینهٔ پزشکی و شیمی و فلسفه نوشته و کاشف الکل و جوهرگوگرد بود. جرج سارتن پدر تاریخ علم، رازی را بزرگ‌ترین پزشک اسلام و قرون وسطی شمرده است. رازی رساله‌ای در باب آبله و سرخک نوشت. ابن‌سینا از پزشکان بزرگ آن عصر نیز کتاب قانون را نوشت که تا قرن‌ها به عنوان عالی‌ترین منبع و مرجع پزشکی به شمار می‌رفت و حتی در اروپا خوانده می‌شد.

۳) توسعهٔ دریانوردی و تجارت دریایی:

الف) ✪ عامل رونق دریانوردی: گسترش و یکپارچگی جهان اسلام

ب) نقش ایرانیان در گسترش دریانوردی: دریانوردان و بازرگانان ایرانی براساس تجربیات و دانش فراوان خود در زمینهٔ دریانوردی فعّالیت خود را گسترش دادند.

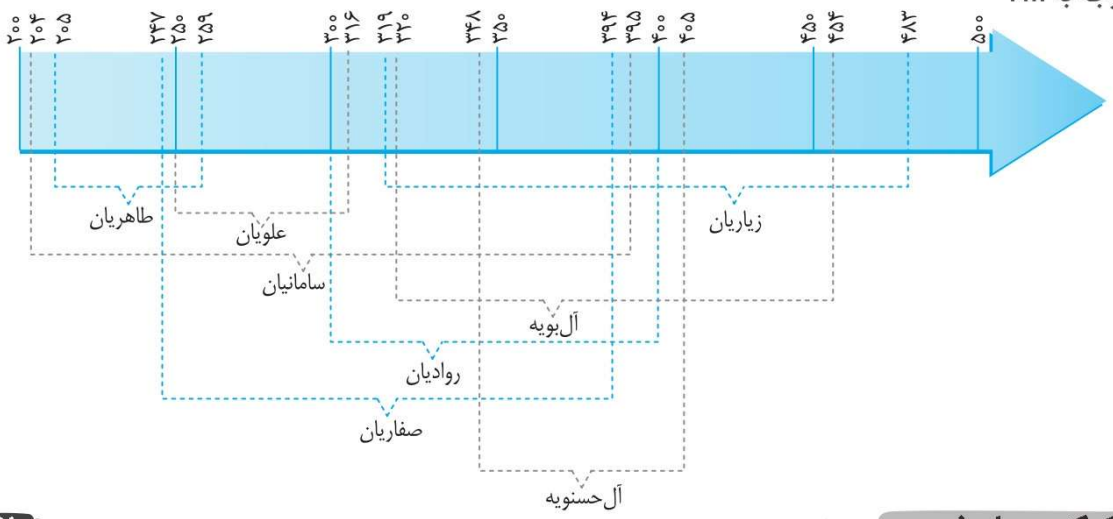
ج) راه‌های دریایی و مراکز تجاری دریایی: از راه خلیج فارس با هندوستان، چین، جنوب شرقی آسیا و حوزهٔ شرق آفریقا تجارت دریایی برقرار بود. اسلام توسط بازرگانان و دریانوردان ایرانی به سرزمین‌های مذکور راه یافت. شهرهای سواحل خلیج فارس رونق یافتند و بندر سیراف یکی از مراکز مهمّ مبادلات اقتصادی منطقه‌ای و جهانی به شمار می‌رفت.

بحث و گفت‌وگو ۸۹

با توجه به ... . خراسان مرز قلمرو اسلامی با مناطق غیر مسلمان بود و جمعیت قابل توجهی از جنگجویان مسلمان در آن منطقه حضور داشتند. همچنین این منطقه بر سر راه منطقهٔ ماوراءالنهر قرار داشت. تسلط بر آن به منزلهٔ حفظ قسمت شرقی قلمرو خلافت بود. سرداران و خاندان‌های بزرگی از این منطقه در دستگاه حکومت عباسیان خدمت کرده بودند. به‌علاوه قیام‌های بزرگی در این منطقه علیه خلافت عباسی روی داده بود بنابراین توجه به این منطقه و حفظ ثبات آن لازم و ضروری بود.

فعالیت ۱ ۹۰

با توجه به ... .

فکر کنیم و پاسخ دهیم ۹۱

نسبت بیشتربنیان‌گذاران ... ؟ به‌دست آوردن وجههٔ سیاسی و احترام در نزد مردم روزگار خود جهت حفظ فرمانروایی و به‌دست آوردن اصالت و نسب والا و در نتیجه یافتن پشتوانه و جایگاه بالای اجتماعی (مشروعیت) ۹۵

کاوش خارج از کلاس ۹۱

با استفاده از ... . پاسخ پیشنهادی: عیاران گروهی از مردم سیستان بودند که خود را پایبند به اصول جوانمردی، فتوت و رازداری و شجاعت می‌دانستند، ضعیف‌نوازی می‌کردند و گاهی هم در خدمت سپاه قرار می‌گرفتند. از جمله کارهای آنها مبارزه با خوارج سیستان بود. اینها به تدریج به‌صورت گروه‌های مسلط در سیستان درآمدند. یعقوب لیث صفاری در ابتدای کارش، از طریق پیوستن به همین گروه بود که به شهرت رسید.

فعالیت ۲ ۹۲

متن زیر را ... . یعقوب بر خلاف بسیاری از حاکمان آن دوره قدرتش را نه براساس تأیید و اجازهٔ خلیفهٔ عباسی، بلکه براساس قدرت شمشیر خود به‌دست آورده بود. (امارت استیلا)

فعالیت ۳ ۹۲

متن زیر را ... . یعقوب لیث به درستی با برشمردن سیاست ناجوانمردانهٔ خلفای عباسی در از بین بردن ایرانیانی چون ابومسلم و خاندان برمکیان که به آنها خدمت کرده بودند، اعتماد کردن به آنها را خطا می‌دانست. (استفاده از تجربه‌های تاریخی در حکومت و سیاست خود)

فکر کنیم و پاسخ دهیم ۹۳

به نظر شما ... ؟ خلافت عباسی در این هنگام در موضع ضعف قرار داشت و از طرف آنها خطری متوجه آل‌بویه نمی‌شد. اما با این حال، تنها مرجع رسمی مذهبی در بین مسلمانان به خصوص اهل تسنن بود و کنارگذاشتن آن ممکن بود واکنش مسلمانان را برانگیزاند و این برای حضور و تثبیت موقعیت آل‌بویه در بغداد خطرناک بود. همچنین خلافت عباسی می‌توانست به آل‌بویه مشروعیت دهد.

کاوش خارج از کلاس ۹۵

با استفاده از ... .

۱- فردوسی چه جایگاه و موقعیت اجتماعی در روزگار خود داشت؟ فردوسی از دهقانان ساکن خراسان بود که او را حکیم می‌خواندند و از آنجا که دهقانان از اشراف قبل از اسلام بودند که در دوران اسلامی هم مورد احترام بودند و همچنین در آن دوران بار فرهنگ و ادبیات ایران بعد از اسلام را به دوش می‌کشیدند، فردوسی نیز مورد احترام اندیشمندان و مردم خراسان بود.

۲- انگیزهٔ فردوسی از سرودن شاهنامه چه بود؟

- آگاهی و علاقهٔ فردوسی نسبت به هویت ایرانیان
- زنده نگه داشتن سنت‌های بومی و زبان فارسی
- احساس مسئولیت نسبت به بازیابی هویت گمشدهٔ ایرانی پس از حملات اعراب و تاخت و تازهای ترکان
- پاسداشت زندگی نیاکان و عظمت فرهنگ گذشتهٔ ایران

@KonkurVIPBook

بحث و گفت‌وگو

برخی نویسندگان، سده‌های ... . از قرن سوم و با روی کار آمدن سلسله‌های ایرانی فضای مناسب برای رشد و شکوفایی فرهنگی و علمی فراهم گردید. از شدت جنگ‌ها و فتوحات کاسته و آرامش برقرار شد. پیوند فرهنگ‌های سرزمین‌های مغلوب با دین اسلام به بار نشست و آثار تمدنی و فرهنگی پدیدار گردید. در ایران زبان فارسی در قالب جدید زنده گشت و تبدیل به زبانی ادبی و پویا شد. بازرگانی بین نواحی مختلف بیش از پیش برقرار گردید. کتاب‌های علمی مختلفی که از دورهٔ خلافت ترجمه شده بود، به‌کار گرفته شد. انواع صنعت‌ها و هنرها رونق گرفت و ... . به دلیل این شکوفایی فرهنگی و علمی، می‌توان این دوره را عصر طلایی تاریخ ایران دانست.

پرسش‌های نمونه

۱- ✪ زمینه‌های سیاسی و ... . الف) فعالیت‌ها و مبارزات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان در دو سدهٔ نخست و تغییر اوضاع سیاسی زمینهٔ شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی را فراهم کرد. ب) تشدید جنبش‌های ضد خلافت در سرزمین خراسان و مناطق دیگر سبب شد تا حکومت این مناطق را برای ادارهٔ بهتر و سرکوب این شورش‌ها به ایرانیان بسپارند مانند حکومت طاهریان. ج) با افول قدرت عباسیان در قرن‌های سوم و چهارم حکومت‌های مستقل در گوشه و کنار ایران روی کار آمدند.

۲- حکومت‌های طاهریان و ... . حکومت‌های طاهریان و سامانیان با تأیید و فرمان خلیفهٔ عباسی به قدرت رسیدند و اطاعت ظاهری داشتند تا در بین مردم مشروعیت یابند، اما حکومت‌های صفاریان و آل‌بویه بدون اجازه یا تأیید خلیفه و با گردآوری سپاه و لشکرکشی به قدرت رسیدند.

۳- ✪ پیامدهای سیاسی و ... .

- کاهش و زوال تدریجی سلطهٔ سیاسی - نظامی خلفای عباسی بر ایران
- برقرار شدن آرامش نسبی در جامعه و کاهش شدت آشوب‌ها و جنبش‌ها

۴- نقش سلسله‌های ایرانی ... . سلسله‌های ایرانی به‌ویژه ساسانیان و آل‌بویه سهم بسزایی در رونق و شکوفایی علمی و فرهنگی عصر خود داشتند. امیران و وزیران فرهنگ‌پرور این سلسله‌ها، از یک سو، عالمان را مورد حمایت مادی و معنوی قرار دادند و از سوی دیگر، با مدارا و اجتناب از تعصب و تنگ‌نظری، شرایطی را فراهم آوردند که اهل علم و اندیشمندان پیرو مذاهب و دین‌های مختلف در امنیت و آسایش کامل فعالیت کنند. این فضا و شرایط مناسب باعث شد فعالیت‌های علمی و فکری دانشمندان و عالمان دو چندان شود.

۵- منابع و تحقیقات ... . منابع: تاریخ گردیزی، تاریخ سیستان، شاهنامهٔ فردوسی - نقشه‌ها و تصاویر تاریخی - تحقیقات تاریخی: روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی نوشتهٔ زرین‌کوب - اطلس تاریخ نقشه‌ها و تصاویر تاریخی بنادر و دریانوردی ایران - جلد دهم دایرةالمعارف بزرگ اسلامی

درس ۱۰: ایران در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی

@KonkurVIP.com

مفاهیم آموزشی

۱- تحولات سیاسی

الف) حکومت غزنویان

۱) بنیان‌گذار: محمود غزنوی از سپهسالاران سامانیان در خراسان این حکومت را تأسیس کرد. (محمود نوهٔ الپتگین بود که حکومتی محلی در شهر غزنهٔ افغانستان تشکیل داد.)

۲) قلمرو غزنویان: ابتدا غزنه و بعد سراسر خراسان و بخشی از قلمرو سامانیان

۳) اقدام محمود غزنوی برای کسب حمایت خلیفهٔ عباسی: اقدامات سیاسی و مذهبی خود را در پوشش جهاد در راه خدا (غزا) و به بهانهٔ مبارزه با مخالفان خلافت عباسی انجام می‌داد. مانند حمله به شهر شیعه‌مذهب ری و به آتش کشیدن کتابخانهٔ آنجا و سوزاندن کتاب‌های فلسفی و حملات پی‌درپی به هند

۴) ✪ بهانه و انگیزهٔ محمود غزنوی در لشکرکشی به هند: به بهانهٔ جهاد در راه خدا، اما با هدف و انگیزهٔ دستیابی به ثروت فراوان هند از طریق غارت معابد و پرستشگاه‌های آن سرزمین

۵) نتیجهٔ حملات محمود غزنوی به هند: گسترش دین اسلام و زبان فارسی در شبه قارهٔ هند

۶) نتیجهٔ درگیری‌های داخلی و حملات مسعود غزنوی (پسر و جانشین محمود) به هند: غافل ماندن از وضعیت نابسامان مردم خراسان در اثر فشار مالیاتی، راه‌یابی سلجوقیان به خراسان و بازکردن دروازهٔ شهر به روی آنها توسط مردم خراسان، شکست غزنویان و از دست دادن خراسان

۷) ✪ نبرد دندانقان: بین غزنویان و سلجوقیان روی داد و باعث شکست غزنویان و در نتیجه از دست دادن خراسان شد.